

УДК 931/939 (37)

Михайло САЙКО

**КРЕДИТНІ ВІДНОСИНИ І БАНКІВСЬКА СПРАВА В РИМІ
ЗА ПРАЦЕЮ ТИТА ЛІВІЯ «AB URBE CONDITA LIBRI»**

У статті розглянуті відомості про кредитні відносини в античному Римі, які зустрічаються в капітальній праці Тита Лівія «Історія Рима від заснування міста». У першій частині статті простежено боротьбу плебеїв за скасування і зниження позичкового відсотка, а також відміну кабальної застави. За інформацією, яка міститься в роботі Лівія, визначені основні етапи становлення кредитних відносин у Римській республіці. У другій частині статті проаналізовані відомості Лівія про римських банкірів і банківську справу в античному Римі і, у відповідності з отриманим матеріалом, визначена історія становлення цих інституцій у Римі.

Ключові слова: кабальна застава, унціарний процент, аргентарій, таверна.

Михаил САЙКО

**КРЕДИТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И БАНКОВСКОЕ ДЕЛО В РИМЕ
ПО РАБОТЕ ТИТА ЛИВИЯ «AB URBE CONDITA LIBRI»**

В статье рассмотрены сведения о кредитных отношениях в античном Риме, приведенные Титом Ливием в капитальном исследовании «История Рима от основания города». В первой части статьи прослежена борьба плебеев за отмену и снижение ссудного процента, а также упразднение кабального залога». Исходя из информации, почерпнутой в работе Ливия, определены основные этапы становления кредитных отношений в Римской республике. Во второй части статьи проанализованы сведения Ливия о римских банкирах и банковском деле в античном Риме и, в соответствии с полученным материалом, реконструирована история становления этих институтов в Риме.

Ключевые слова: кабальный залог, унциарный процент, аргентарий, таверна.

Mikhaylo SAYKO

**THE CREDIT RELATIONSHIPS AND BANKING BUSINESS IN ROME
IN LIVY'S WORK «AB URBE CONDITA LIBRI»**

In the article analyzes the mention on the credit relationships in ancient Rome which meet in the fundamental work «The History of Rome by the City founding» by Titus Livy. In the first part of the article are traced the fight of the plebeians for abolition and reduction of loan interest, as well as abolition a bonded pledge. Based on the information drawn by Livy's, are defined the basic stages formation of the credit relationship in the Roman republic. In the second part of this article were analyzed the mention Livy's about the Roman bankers and banking in ancient Rome, and in line with the submissions received, has been reconstructed the history of formation of these institutions in Rome.

Key words: bonded bail, fenus unciarum, argentarius, tabernae.

Монументальна праця Тита Лівія (59 р. до н. е. — 17 р. н. е.). «*Ab urbe condita libri*» («Книги від заснування міста») складалася з 142 книг, які охоплювали період від прибуття Енея в Італію і до 9 року н. е. До нашого часу збереглося лише 35 книг: перші десять (перша декада), які доводять виклад до 293 р. до н. е., і з 21-ї по 45-ту (тобто 3-тя, 4-та і перша половина 5-ї декади), що охоплюють епоху з 218 по 167 р. до н. е. [4, с. 17]. В своїй роботі Лівій послідовно виклав численні факти, які стосуються соціально-економічної і політичної історії Рима і не обійшов своєю увагою таке важливе суспільне явище, як кредит.

До аналізу праці Лівія дослідники звернулися ще в античності і тому історіографія творчості Лівія величезна. Серед робіт, використаних у даній статті, відзначимо змістовне дослідження Г. С. Кнабе [3], важливе для розуміння стилю викладення Тита Лівія. Суттєві відомості щодо еволюції боргових відносин у Римі й прийняття найбільш важливих юридичних актів, за допомогою яких формувалися ці боргові відносини, містять монографія Г. Білетера [13] і книга Й. Марквардта [20]. При вивченні банківської справи і банківських установ у Римі незамінними були праці В. Краута [18] і К. М. Смірнова [12]. Однак робіт, присвячених вивченню кредитних відносин у Римі за текстами Лівія, ще немає і дана стаття покликана витерти цю білу пляму.

Аналізуючи тексти Лівія, слід мати на увазі те, що він не ставив перед собою завдання спеціально аналізувати кредит у Римі і вів мову про нього у тих випадках, коли кредитні відносини суттєво впливали на розвиток римської громадянської общини і політичну історію Рима. З іншого боку, ми можемо зустріти у Лівія згадки також і про банкірів та банківські установи. Але ці згадки викликані тим, що діяльність банкірів стала звичною деталлю суспільного життя і побуту римлян. Виходячи з цього ми можемо виділити два блоки проблем і, відповідно два завдання, вирішити які дає нам можливість аналіз праці Тита Лівія. В першій частині роботи, у відповідності з отриманим матеріалом, ми визначимо основні етапи становлення кредитних відносин і простежимо еволюцію боргового законодавства в Римі. У другій частині – спробуємо відтворити історію становлення банківських установ у Римі, правда, лише настільки, наскільки це дозволяють фрагментарні згадки про них у роботі Лівія.

Працю Тита Лівія декілька раз перекладали російською мовою. Вихідні дані деяких російських і радянських видань вміщені у нас у списку літератури [2; 5; 6]. Переклади прекрасні, що й не дивно, бо серед перекладачів зустрічаємо таких видатних античників, як Віктор Мойсейович Смірін, Георгій Степанович Кнабе, Михайло Леонович Гаспаров, Марія Юхимівна Сергеєнко та ін. Однак, у нашому випадку, російський переклад підходить лише для загального ознайомлення з текстами, бо вказані перекладачі все ж не ставили своєю метою розібратися з кредитними відношеннями в Римі. Для потреб дослідження використовувався латин-

ський текст, уміщений на сайті «Латинська бібліотека» («The Latin library»). Тексти на цьому сайті звірені і виконані на високому рівні.

Перш ніж приступити до аналізу тексту роботи Лівія, визначимо найважливіші особливості кредитних відносин у ранньому Римі. По-перше, кредитори і позичальники фактично належали до різних соціальних груп, відповідно – до патриціїв і плебеїв. Не вдаючись у детальний аналіз становища означених прошарків суспільства, визначимо лише ті моменти, які важливі для розкриття нашої теми. До стану патриціїв належали корінні і повноправні жителі Риму, нащадки перших трьохсот родів, які склали початкову громаду міста (звідси патрицій – той, хто може вказати ім'я батька – *patres*). Плебеями називали переселенців до Риму, переважно з громад Латинського Союзу. Латини не вважалися в Римі іноземцями і мали повну правоздатність: могли набувати майно, укладати з громадянами угоди, виступати від свого імені на суді, тобто мали повне право *jus commercii*. Однак, не належачи до жодного з родів, курій і триб, плебеї не брали участі в роботі народних зборів і, відповідно, не мали ніяких політичних прав. У ранній період плебеї і в економічному плані відрізнялися від патриціїв і склали найбільш бідну частину населення Рима. В господарстві патриція потреба у натуральній позиці виникала нечасто, але і в цих небагатьох випадках, допомогу патрицію надавали, зазвичай, інші члени громади як дружню послугу [10, с. 38]. Якщо ж позичальником був плебей, який сприймався як чужий, то позику він міг отримати від патриція на дуже жорстких умовах. Тому боротьба за покращення умов позики в Римі стала складовою часткою боротьби плебеїв за рівні права з патриціями.

Нерозвиненість і архаїчний характер економічних відносин визначали й іншу характерну рису кредитних відносин – у Римі у ролі застави широко використовувалася особистість позичальника, його тіло. За римським звичаєм правом, у разі неповернення боргу в обумовлений термін, кредитор забирав боржника до себе і заковував його в кайдани [16, IV, 21]. Якщо ж протягом певного терміну ув'язнення боржник не розраховувався, він ставав рабом кредитора. Сама процедура носила назву «*пехит*», а борговий раб – «*пехі*» [більш детально про це див.: 11, с. 22-26].

Виходячи з вищеописаних особливостей, Лівій згадував про кредитні відносини в Римі в контексті боротьби плебеїв за зниження позичкового відсотка і скасування кабальної застави «*пехит*».

Особливу небезпеку для Риму складало те, що плебеї, продані у рабство, вже не могли служити в римській армії і це загрожувало безпеці держави. Тому перша згадка про кредитні відносини має безпосереднє відношення до проблеми служби плебеїв в армії. На фоні загального розорення у ході численних воєн із сабінянами, вольсками і латинами на рубежі IV-V ст. до н. е., велика кількість позичальників потрапила в боргову кабалу, що призвело до масових заворушень серед плебеїв. Кульмінацією протистояння стали події 495-495 рр. до н. е. Почалося з того, що

на форум прибіг один із кабальних боржників, який розповів свою сумну історію. Це був заслужений римський воїн, центуріон, який відзначився на війні із сабінянами (505-504 рр. до н. е. – Авт.). Під час служби сабіняни спустошили його господарство, забрали худобу і спалили дім. Для сплати воєнного податку він позичив гроші під заставу землі, але, не маючи можливості сплатити позику разом із відсотками (*usuris*), втратив заставу. Щоб розплатитися з боргом він взяв кабальну позику, за яку також не зміг розрахуватися, і «кредитор не лише забрав його в рабство, але й посадив його до в'язниці і катував його» [19, II, 23]. Коли цей центуріон показав свою спину зі слідами недавніх побоїв, натовп почав звільняти ув'язнених боржників і вимагати негайного скликання засідання сенату. Найгрізнішою для Риму була та обставина, що в цей час тривала війна (499-493 рр. до н. е. – Авт.), а колишні боржники закликали інших плебеїв не записуватися до війська [19, II, 24]. За цих умов один із консулів – Публій Сервілій (*Publius Servilius Priscus*) провів указ, аби ніхто не тримав римського громадянина в кайданах чи в неволі (*vinctum aut clausum teneret*), позбавляючи його можливості записатися до війська, а поки воїн перебував у військовому таборі (*in castris esset*), ніхто не відчужував його майна і не позбавляв свободи його дітей і внуків. Звільненим же боржникам він запропонував записатися добровольцями до війська, що ті й зробили [19, II, 24].

Наступний епізод, описаний Лівієм, відбувся більш ніж через 100 років. У 391-389 рр. до н. е. Рим пережив важку війну з галлами, які зруйнували і пограбували місто. Від переможців вдалося відкупитись, зібравши все золото, що було у скарбниці. Рим був настільки зруйнованим, що навіть виникла думка переселитись у місто Вейї, бо відбудова Рима здавалася немислимою. Загальне розорення призвело до зубожіння населення і зростання заборгованості [19, VI, 11]. Справа погіршувалася тим, що послабленням Риму скористалися вольски й етруски, які розпочали нову війну проти Рима (389-395 рр. до н. е.). Всі ці негаразди призвели до нового заворушення боржників у 385 р. Його очолив патрицій Марк Манлій Капітолійський (*Marcus Manlius Capitolinus*), герой війни з галлами. Приводом до масових виступів було те, що боржників – римських громадян – заковували в кайдани як полонених. За розповіддю Лівія, Манлій звернув увагу на те, що по форуму ведуть засудженого за борги центуріона, героя війни з галлами. Господарство цього центуріона було зруйноване під час нападу галлів і він взяв борг на його відновлення, але можливості зайнятися господарством у нього не було, бо він продовжував воювати проти ворогів Риму. Центуріон вже виплатив суму, взяту ним у борг, але сплачені гроші покрили лише відсотки. Манлій наклав руку на ветерана («*manum iniecit*»), цим самим, у відповідності з нормами права, поручившись за його борг. Потім, заплативши борг кредиту, він відпустив центуріона. Не обмежившись визволенням цього ветерана, Манлій продав власний маєток і за виручені гроші почав викупувати боржни-

ків із кабали [19, VI, 14]. На гребні популярності Манлій Капітолійський очолив рух плебеїв і запропонував сенату програму реформ, яку більш детально описав Аппіан у «Римській історії». За його повідомленням, Манлій запропонував у сенаті загальне скасування боргів. Коли ця пропозиція не пройшла, він висунув ідею продати громадську землю (*ager publicus*) з тим, щоб повністю розрахуватися з кредиторами і звільнити римлян від боргів [1, XI]. Проте ніяких відчутних наслідків цей рух не мав, а сам Манлій за звинуваченням у заколоті був страчений [4, с. 48].

Уважний читач мабуть звернув увагу на те, що описи подій 495 і 385 рр. до н. е. дуже схожі. І у першому, і у другому епізодах мова йде про боржника – заслуженого ветерана, центуріона; в обох випадках він демонстрував свої рани, отримані у війні, і сліди від побоїв, в обох випадках згадується війна з вольсками, хоча якраз у 495 р. римляни з вольсками не воювали (ця війна почалася у 493 р. до н. е.). Складається враження, що в обох випадках мова йшла про один і той самий епізод. Однак більш вірогідним видається такий варіант: заворушення відбувалися як на початку V ст., так і у 385 р., однак подробиці першого епізоду були невідомі і він був реконструйований за допомогою другого. У будь-якому випадку зрозуміло, що боротьба проти несправедливих боргових звичаїв відбувалася ще з початку V ст., а з початку IV ст. до н. е. розпочався вирішальний етап цієї боротьби.

Загибель Марка Манлія дала лише тимчасовий перепочинок. Вже у 378 р. до н. е. заворушення відновились. Приводом була чергова війна з вольсками (378-379 рр. до н. е.). Скориставшись ситуацією, плебейські трибуни заблокували призов до легіонів до того часу, поки не буде вирішене боргове питання. Коли в Римі з'явилися численні біженці, які повідомили, що легіони вольсків вдерлися в римські володіння і руйнують садиби римлян, сенат змушений був прийняти рішення, що до кінця війни всі судові процеси по боргах і стягнення недоїмок по сплаті податків повинні бути припинені [19, VI, 31].

Однак уже у 377 р. до н. е., після того як напад вольсків був відбитий, судові процеси були поновлені і стягнення заборгованості у сплаті податків було відновлене. Причому не лише було продовжено стягнення заборгованості за старими податками, а й введено новий – на відновлення стін міста, зруйнованого галлами. Оскільки нового набору не було, народні трибуни не мали можливості припинити ці процеси [19, VI, 32]. Лівій оцінив вищеописані міри як згубні для Риму. Щоб відновити платоспроможність громадян слід було відмовитись від стягнення будь-яких нових податків і тимчасово припинити стягнення боргів. В умовах загального розорення будь-які платежі замінювалися карою щодо боржників і це не приносило ніякої користі ні кредиторам, ні державі [19, VI, 34].

Тому у 376 р. до н. е. новообрані народні трибуни Гай Ліциній (Gaius Licinius Stolo) і Люцій Секстій (Lucius Sextius Sextinus Lateranus) висунули три законопроекти (*rogatio*) в інтересах плебеїв. Перший з них прого-

лошував, що «при виплаті боргу, проценти зараховуються в погашення основного капіталу, а надлишок гаситься трьома рівними частками» [19, VI, 35]. У відповідності з другим, заборонялося окупувати більше 500 югерів «ager publicus», за третім – скасовувалася посада воєнних трибунів з консулярною владою. Надалі повинні були обиратися лише консули, причому один із них завжди мав бути плебеєм [19, VI, 35].

Ці законопроекти викликали відчайдушний спротив патриціату. Боротьба точилася майже 10 років. У 376 – 371 рр. до н. е. неможливо було обрати навіть звичайних магістратів і плебеї незмінно обирали народними трибунами тих же Ліцинія і Секстія. Нарешті, у 367 р. до н. е. всі три закони були прийняті і Люцій Секстій став першим плебейським консулом [4, с. 93].

Прийняття боргового закону означало фактичну ліквідацію довгострокових зобов'язань, бо сплачені проценти, у більшості випадків, дорівнювали основному капіталу або навіть перевищували його. Проте цей закон мав відношення лише до існуючих на той час боргів і не міг бути застосований до наступних боргових угод, бо надавати позики на означених умовах навряд чи хтось погодився б. Втілення в життя цього закону було вчасним і необхідним, але проблема в цілому знята не була.

Наступний епізод датований 357 р. до н. е. У цьому році народні трибуни Марк Дуїлій (M. Duillio) і Люцій Мененій (L. Menenio) провели закон про обмеження позичкового процента (Lex Duillia-Menenia de unciario fenore), у відповідності з яким був встановлений як максимальний так званий унціарний процент (unciario fenore), тобто унція ($\frac{1}{12}$) з фунта капіталу. Кредитори, які стягували більший відсоток, визнавалися лихварями (feneratores) і мусили повернути зайве вчетверо (in quadruplum) [19, VII, 16].

Унція складала $\frac{1}{12}$ римського фунта, однак питання про розмір максимального річного відсотка лишається відкритим, бо невідомо, про який – річний чи місячний відсоток йшла мова. Тому в науці сформувалося три основні точки зору розміру процентної ставки, встановленої цим законом. Згідно з першою з них, мова йде про місячний відсоток, що за 10-місячним римським календарем склало б $83\frac{1}{3}\%$ річних. Прихильники іншої точки зору також ведуть мову про місячний відсоток, але вважають, що у IV ст. в Римі функціонував уже 12-місячний календар. У цьому випадку мова мала б іти про 100% річних. Якщо ж прийняти думку, що в Лівія ведеться про річний відсоток, то він мав би складати $8\frac{1}{3}\%$ річних. Усі ці думки і дискусію з приводу розмірів унціального відсотка ми навели в іншій нашій статті, до якої й відсилаємо зацікавленого читача [11, с. 40-42]. Найбільш обґрунтованою видається цифра у $8\frac{1}{3}\%$ річних.

У наступному фрагменті Лівій веде мову про те, що «хоч встановлення унціального відсотка полегшило становище боржників, вони, однак, не могли сплатити борги й продовжували йти в кабалу» [19, VII, 19]. Це повідомлення може викликати нерозуміння у сучасного читача – позич-

ковий відсоток у $8\frac{1}{3}\%$ річних аж ніяк не видається занадто великим. Однак, якщо взяти до уваги те, що позики бралися на відновлення зруйнованого в полум'ї безперервних війн господарства, те, що домогосподарі перебували в легіонах, а також те, що повертати позичені цінності доводилося за рахунок основних засобів, якими забезпечувалося існування родини позичальника, слід прийти до висновку, що в таких умовах у позичальника не було коштів не лише для того, щоб сплатити відсотки, але й виплатити основний капітал позики.

Тому в 352 р. до н. е. держава знову мусила втрутитись у позичкові відносини. За ініціативою консулів – Публія Корнелія Попліколи (Publius Valerius Poplicola) від патрициїв і Гая Марція Рутула (Gaius Marcus Rutulus) від плебеїв була створена комісія з п'яти менсаріїв (quinqueviri mensarii – від «mensa» – «стіл»). Ці останні винесли на форум мішки з грішми, якими задовольнялися кредитори, а борги були переведені на державу. Потім, під керівництвом означених чиновників, заставлені маєтки боржників правильно оцінювалися, продавалися з аукціонів і отримані гроші поверталися державі [19, VII, 21]. Це дещо полегшило становище боржників, але остаточно проблему не вирішило.

Наступний крок був здійснений у 347 р. до н. е. за консулів Тита Манлія Торквата (Titus Manlius Torquatus) і Гая Плавтія (Gaius Plautius Venox). Був встановлений напівунціальний відсоток (fenus semunciarum), який знизив максимальну процентну ставку по боргових зобов'язаннях до $\frac{1}{24}$ відданої в позику суми, або до $4\frac{1}{6}\%$, а самі платежі були розподілені на три роки («semunciarium tantum ex unciario fenus factum et in pensiones aequas triennii») [19, VII, 27]. На тих лихварів, які стягували більш важкий процент, едили, до компетенції яких входив обов'язок стежити за кредитними відносинами, були зобов'язані накладати штраф.

Цей припис був реалізований вже через 4 роки, коли у 343 р. до н. е. едили притягнули до суду тих лихварів («feneratores»), які порушували закон про максимальний відсоток. Лівій зауважив, що їм були винесені суворі вироки, проте не вказує, як саме покарали лихварів [19, VII, 28].

У наступному році була прийнята одна з найбільш радикальних реформ у галузі боргового законодавства. Народний трибун Люцій Генуцій (L. Genucium) провів закон, який взагалі забороняв лихварство («ne fenerare liceret») (Leges Genuciae) [19, VII, 42]. З цього часу будь-яка угода, в якій передбачалося стягнення відсотків на позику, вважалася незаконною. Зрозуміло, що в умовах становлення товарно-грошового господарства цей закон був нежиттєздатним і виконувався вряди-годи.

Чергове народне заворушення, що відбулося у 326 р. до н. е., поклало край кабальному рабству. За розповіддю Лівія, безпосереднім приводом до народного руху була сумна історія молодого римлянина Гая Публія, який за борги родини був відданий у рабство до лихваря Луція Папірія. Останній, отримавши в своє розпорядження молодого і красивого боржника, примушував його до задоволення своїх нетрадиційних сексуаль-

них бажань. Коли згаданий юнак вирвався з дому кредитора на вулицю, звинувачуючи його в розпусті, величезний натовп вирушив до курії і почав вимагати в сенату скасування цього ганебного звичаю. Тодішні консули Гай Петелій Лібон (*Gaius Poetelius Libo*) і Луцій Папірій Курсор (*Lucius Papirius Cursor*) провели закон (*Lex Poetelia-Papiria*), у відповідності з яким за отримані в борг гроші має відповідати майно боржника, а не його тіло (*pecuniae creditae bona debitoris, non corpus obnoxium esset*) [19, VIII, 28]. Цим актом боргове кабальне рабство було назавжди скасоване.

Правда, поняття «*nexus*» збереглося і було відоме ще в часи Варрона (*Marcus Terentius Varro*) (116-27 рр. до н. е.). В роботі «Про латинську мову» він згадує «*nexus*» як категорію людей, які відпрацьовували гроші, взяті в борг [21, VII, 105]. Однак у часи Варрона, боржник все ж не перетворювався в раба і зберігав усі громадянські права

Наступна згадка про кредитні відносини в Римі датована 296 р. до н. е. У цьому році курульні едили Гней і Квінт Огульнії (*Cn. Et Q. Ogulnii aediles curules*) притягли до суду декількох лихварів які очевидно, порушили закон про максимальний відсоток. Майно цих лихварів було конфісковане і на отримані кошти були поставлені мідні пороги на Капітолій та закушлені срібні посудини на три престоли в храмі Юпітера Капітолійського [19, X, 23].

Чергова згадка про кредити і боржників датована важким для римлян 216 р. до н. е. Після перемоги під Каннами Ганнібал рушив на південь, намагаючись завоювати Кампанію. У той час в Римі диктатор Марк Юній Пера (*M. Iunius Pera*) проголосив указ, в якому обіцяв звільнити всіх карних злочинців і оплатити борги всіх невинуватих боржників, якщо вони запишуться до нього в солдати. Всього, за свідченням Лівія, записалося 6 тисяч чоловік [19, XXIII, 14]. Для нас цей уривок важливий як свідчення того, що проблеми з боргами залишалися і невинуватих боржників було досить багато (хоча це можна пояснити зубожінням народу під час II Пунічної війни).

Наступний фрагмент Лівія стосується діяльності відомого Марка Порція Катона (*M. Porcius Cato*) (234-149 рр. до н. е.). Під час свого управління Сардинією у 195 р. до н. е. він боровся проти лихварства (*faenore*) і прогнав за межі острова всіх лихварів [19, XXXII, 27].

Через три роки, у 195 р. едили віддали до суду лихварів уже в самому Римі. На гроші від штрафів, стягнених із засуджених, Капітолій був прикрашений позолоченими квадригами, а для храму Юпітера було придбано 12 позолочених щитів [19, XXXV, 41].

У фрагменті з тридцять п'ятої книги йдеться про вирішення ще однієї важливої проблеми у кредитній справі. Річ у тім, що всі означені обмеження і заборони стосувалися лише громадян Рима (*cives Romani*), а також громадян римських колоній (*coloniae civium Romanorum*) і муніципіїв (*municipia civium Romanorum*), які підпорядковувалися так званому квіритському праву. Проте до римської держави входили також латинсь-

кі колонії (*coloniae Latinae*) і союзники (*socii*). Громадяни латинських і союзних міст судилися за правом перигринів, а не за квіритським правом. Тому лихварі так переписували боргові зобов'язання, що кредиторами значилися в них союзники, на яких закони проти лихварів не розповсюджувалися, тобто, лихварі фактично працювали через підставних осіб, виставляючи значно вищий, ніж це було визначено законами, відсоток. Щоб побороти це лихо, народний трибун 193 року до н. е. Марк Семпроній (М. Sempronius tribunus plebis) запропонував і, як свідчить Лівій, «народні збори постановили, що віднині союзники і латиняни будуть підпорядковані тим же законам щодо грошей, наданих у кредит, що й римські громадяни» [19, XXXV, 7].

Таким чином, з повідомлень Тита Лівія зрозуміло, що боргові відносини відігравали важливу роль у соціальній історії Риму. Встановлення цивілізованого відсотка на позику і відміна кабального рабства були одними з основних вимог плебеїв у боротьбі за рівні права з патриціями. В ході міжстанової боротьби означені цілі були досягнуті. Серед найважливіших законів, прийнятих під час міжстанової боротьби, відзначимо закон Дуілія-Мененія 357 р. до н. е. про встановлення унціарного відсотка і закон Петелія-Папірія про скасування кабальної боргової залежності, прийнятий у 326 р. до н. е.

Значення цих законів важко переоцінити. Внаслідок прийняття цих законів були впорядковані кредитні відносини, що виявилось надзвичайно важливим в умовах панування ринкового господарства в часи пізньої республіки. Скасування кабального рабства привело до детальної юридичної розробки права застави і поручительства. І норми, прийняті в Римському праві, суттєво вплинули на становлення сучасного зобов'язального права.

Іншим важливим наслідком втілення в життя закону Петелія-Папірія було те, що припинення продажу власних громадян у рабство дало громаді внутрішню єдність і, так само як і реформа Солона в Афінах, визначило новий, античний шлях розвитку суспільства, який різко відрізнявся від східного.

Другий важливий блок, в який можна тематично об'єднати повідомлення Лівія, – це відомості про римських банкірів і банківську справу в античному Римі. Відомо, що першими спеціалізованими закладами, які проводили деякі банківські операції, були міняльні контори. Власниками їх на ранньому етапі історії давнього Риму були, переважно, греки і тому їх називали грецьким терміном трапезити (*trapesitae*). В епоху ранньої республіки зустрічаємо і латинську назву міняйл – аргентарії («*argentarii*» – від лат. «срібло»), або «*argenti distractores*» – власне, «той, хто міняє срібло» [9, с. 48]. У Тита Лівія зустрічаємо найпершу згадку про аргентаріїв. У IX книзі він повідомив, що після перемоги над самнітами у 308 р. до н. е. захоплені у цих останніх щити із золотим карбуванням «передали аргентаріям для прикрашення форуму» («*aurata scuta dominis argentariarum ad forum ornandum diuiderentur*») [19, IX, 40].

Правда, з приводу цього уривка існують певні сумніви щодо того, про кого в ньому йде мова – про банкірів чи про ювелірів, власне, майстрів по обробці срібла. Не вдаючись у полеміку, ми приєднуємося до думки Йоахіма Марквардта, який зазначав, що в усіх випадках, коли Лівій вживав термін «*argentarius*», завжди мова йде про банкіра [20, с. 65]. Це твердження підтримав К. Смірнов, який зазначав, що срібних справ майстри в джерелах завжди носили назву не «*argentarius*» просто, а «*argentarius faber*» або «*argentarius vascularius*» [12, с. 29].

В ранні часи аргентарії займалися розміном монети, потім оволоділи основними банківськими операціями: депозитною справою, наданням кредитів, безготівковими розрахунками тощо [9, с. 49-54]. Аргентарії працювали у будках, які носили назву «таверни» («*tabernae argentariae*»), бо їх споруджували з дощок (*tabulae*) і колод. Мін'яйло стояв у цій будці за столом (*mensae*), на якому й здійснювався розмін. У середині VI ст. ці будки були перебудовані вже з каменю, але зберегли назву «таверни» [18, с. 39].

Таверни аргентаріїв функціонували в багатьох містах римської держави. Проте основну увагу Лівій приділив діяльності аргентаріїв у самому Римі. Всі знайдені нами уривки стосуються аргентаріїв, які працювали на найдавнішому форумі Рима (*Forum Romanum*), який, як відомо, являв собою центральну площу, ринок і місце ділових зустрічей римлян. З часом у Римі з'явилися й інші форуми, але ніяких згадок про контори аргентаріїв на інших форумах у Лівія немає.

Першу згадку про таверни знаходимо у I книзі. Лівій повідомив, що за правління царя Тарквінія Древнього (*Lucius Tarquinius Priscus*) (616-578 рр. до н. е.) були розподілені ділянки під забудову біля форуму між приватними особами, споруджені портик і таверни (*et circa forum priuatis aedificanda divisa sunt loca; porticus tabernaeque factae*) [19, I, 35].

Однак, у ранній період історії форум був, у першу чергу, ринком і в цих тавернах розташовувалися не мін'яйли, потреби в яких у царський період не було ніякої, а м'ясні лавки. На підтвердження цього, наведемо епізод 450 р. до н. е., який Тит Лівій помістив у III книзі. Один з децемвірів Аппій Клавдій (*Appius Claudius*), домагаючись дівичі Вірґинії, звернувся до суду, стверджуючи, що вона народилася в його будинку, а потім була підкинута в будинок її батька Вірґинія. Спираючись на цю брехню, Клавдій вимагав повернення дівчини як власної рабині. Після того, як суд задовольнив цей позов, батько Вірґинії, щоб не допустити сорому, забив свою дочку. Найцікавішим для нас є опис цієї смерті. Вірґиній привів дочку на форум і забив її ножем, який схопив у таверні м'ясника [19, III, 48].

Головна проблема, яка виникає на цьому етапі дослідження, – коли ж у цих тавернах замість м'ясників з'явилися банкіри. З наведених вище повідомлень Лівія зрозуміло, що це сталося між 450 р. до н. е., коли там ще були м'ясники [19, III, 48], і 308 р., коли мова йде про аргентаріїв [19, IX, 40]. Наступний уривок дозволяє відсунути дату появи мін'яйл до 321 р. до н. е. За повідомленням Лівія, у цьому році, після поразки римлян від

самнітів у Кавдинській ущелині, був проголошений траур, сенатори перестали носити туніки з широкими смугами і золоті кільця, припинений розгляд усіх судових справ, а «всі таверни навколо форуму були закриті» [19, IX, 7]. Було б дивно закривати з приводу трауру м'ясні лавки, тому не викликає сумніву, що мова йде саме про міняльні контори.

Більше ніяких згадок ні про аргентаріїв, ні про їхні таверни у V – IV ст. ні Лівій, ні інші автори не наводять, і тому ми можемо вирахувати дату їх появи на форумі лише приблизно, за допомогою непрямих методів. Відомо, що в ранньому Римі основним міновим еквівалентом була худоба – воли і вівці. Пізніше, крім худоби почали використовувати необроблені зливки міді («*aes rude*»). Ці зливки не мали ніяких знаків, які гарантували б чистоту і вагу металу, вони приймалися за вагою. У VI ст. до н. е. (за традицією в часи правління Сервія Тулія (578-535 рр. до н. е.) з'явилися бронзові зливки фіксованої ваги, на яких було вибите зображення бика, кабана, птаха, дельфіна, тризуба, меча, якоря тощо («*aes signatum*») [8, с. 75]. Зрозуміло, що ніякої потреби в послугах професійних міняйл при наявності такого роду грошових засобів не було.

Становище змінилося у середині IV ст., коли Рим внаслідок численних успішних воєн значно збільшив свою територію і почав здійснювати політичну та економічну експансію по всій Італії. В цій експансію Рим зіткнувся з набагато більш економічно розвиненими містами Великої Греції. В Римі з'явилась необхідність у монеті, здатній не лише обслуговувати потреби внутрішнього ринку, але й визнаної в інших країнах. Такою монетою стали дидрахми й драхми (вагою, відповідно, 6,82 г і 3,41 г), карбовані в місті Капуя. На рубежі V – IV ст. в Римі почали використовувати капуанські монети як у внутрішньому вжитку, так і для міжнародних розрахунків.

Із 338 р. до н. е. Капуя, а разом з нею і капуанська монетарня перейшли під владу Рима. Як розмінна монета у 335 р. до н. е. в Римі з'явилися бронзові литі монети (*aes grave*), які також називали «лібральними асами» («*aes libralis*»), бо їхня вага дорівнювала римському фунту (лібри) [8, с. 75]. Поза всякими сумнівами, нерідкою стала і монета інших держав і це викликало до життя професію міняйл. Таким чином, з великою часткою впевненості можна сказати, що аргентарії замінили в тавернах на форумі м'ясників у 30-х роках IV ст., скоріше всього, зразу ж після 335 р. до н. е.

На думку К. Смірнова, яку ми повністю поділяємо, банкіри з'явилися на форумі не спонтанно, а на запрошення державної влади, яка й надала їм таверни [12, с. 19]. Мотиви влади зрозумілі – бажання перетворити форум із звичайного ринку в центр ділового життя. Перших міняйл, очевидно, запросили з Капуї чи з інших, приєднаних до Рима, кампанських міст і тому їх довго називали на грецький манер трапезитами. Така операція стала можливою тому, що самі таверни не належали приватним особам. Таверни належали місту, стояли на державній землі і здавалися в

оренду приватним особам, а ці останні, як зазначав Ульпіан, могли продати лише своє право на користування приміщенням, а ніяк не землю чи саму будівлю таверни [15, XVIII, 1, 32].

Наступна згадка про таверни належить до часів II Пунічної війни. У 216 р. римляни зазнали поразки від союзників Ганнібала – галлів у Літинському лісі (у Північній Італії). Звістка про цю поразку так налякала римлян, що таверни багато днів залишалися закритими, допоки сенат не дав спеціального доручення едилам обійти і відкрити всі таверни [19, XXIII, 25].

У XXVI книзі Лівій навів відомий історичний анекдот, що стосувався таверн. У 211 р. до н. е. Ганнібал, вірогідно для того, щоб налякати римлян, несподівано підійшов під стіни Рима і став загрожувати місту штурмом. Однак саме тоді, коли Ганнібал стояв під стінами Рима, жителі міста провели земельний аукціон, на якому було куплено те саме поле, де розташовувалася в той момент карфагенська армія. Причому поле було придбане без будь-якої знижки (очевидно, для того, щоб показати карфагенському полководцю, що в Римі його не бояться). Дізнавшись про це, розлючений Ганнібал виставив на аукціон таверни аргентаріїв, що розташовувалися на форумі (*tabernas argentarias quae circa forum Romanum essent iusserit venire*) [19, XXVI, 11]. Як відомо, Ганнібал не наважився штурмувати Рим і ці будки благополучно залишилися у власності римського народу. Судячи з тексту, таверни в цей час були зайняті аргентаріями.

Таверни тягнулися двома паралельними рядами з південного і північного боку форуму. Тривалий час їх ніяк не відрізняли, але у 210 р. до н. е. ті таверни, що розташовувалися на північному боці форуму, згоріли і були відновлені лише у 192 р. Вони отримали назву «нові» (*tabernae novae*). Таверни ж розташовані на південному боці форуму, стали називати «старими» (*tabernae veteres*). Лівій у XXVI книзі згадує про цю пожежу «Одночасно загорілись ... лавки аргентаріїв, які тепер називають «новими» (*eodem tempore argentariae quae nunc novae appellantur*) [19, XXVI, 27]. Ще одну згадку про «нові» таверни наводить Лівій у згадуваному вже фрагменті 450 р. до н. е. Уточнюючи місце, де Віргіній взяв ніж для того, щоб убити дочку, Лівій зауважив, що вони розташовані «біля храму Венери Клоацини («Очистительниці») й нині (в часи Лівія – Авт.) носять назву «нові» (*Cloacinae ad tabernas, quibus nunc Novis est nomen*) [19, III, 48]. Назву «старі таверни» можна зустріти у XLIV книзі [19, XLIV, 16].

У II ст. аргентарії освоїли нові місця для своєї діяльності. Крім таверн, столи аргентаріїв з'явилися у так званих «базиліках» – приміщеннях, спеціально призначених для проведення судових засідань у цивільних справах і укладання торгових угод.

У XXXIX книзі Лівій повідомив, що у 183 р. згадуваний вже Марк Порцій Катон, який займав тоді посаду цензора, «на місці чотирьох таверн спорудив базиліку, що пізніше отримала назву Порцієвої» [19, XXXIX,

44]. У 179 р. до н. е. консул Квінт Фульвій (Q. Fulvius Flacc) спорудив базиліку «позаду нових таверн аргентаріїв» (*basilicam post argentarias nouas*) [19, XL, 51]. Ця базиліка отримала назву «Фульвієвої», однак у літературі вона більш відома під назвою «базиліки Емілія» (*basilica Aemilia*), бо у 78 р. до н.е. була перебудована консулом Марком Емілієм Павлом.

Не залишився поза увагою і південний бік форуму. Позаду «старих таверн» у 169 р. була побудована базиліка Семпронія [19, XLIV, 16], яку також використовували аргентарії. Цю базиліку у 55 р. до н. е. повністю перебудував Гай Юлій Цезар і тому вона більш відома під назвою «базиліка Юлія» (*basilica Iulia*).

Ще одним об'єктом на форумі, пов'язаним з діяльністю аргентаріїв, були храми. «Нові таверни» розташовувалися біля храму Януса, про спорудження якого у часи Нуми Помпілія Лівій повідомив у першій книзі [19, I, 19]. До храму вели ворота у вигляді потрійної арки. Під середньою аркою («*ad Ianum medium*») була своєрідна біржа, там збиралися ділові люди зі всього форуму, укладали контракти, ділились новинами тощо. Про це місце іронічно відізвався Цицерон у II книзі трактату «Про обов'язки», зауваживши, що «ці найчесніші люди, що сидять під аркою Януса, про заробляння, розміщення і використання грошей ... міркують краще, ніж будь-який філософ» [14, II, 24, 87].

«Старі таверни» розташовувалися біля храму Діоскурів (Кастора і Поллукса). Банкіри, зазвичай, не тримали значних сум у тавернах, а депонували їх у цьому храмі. Про те, що саме храм Кастора використовувався для депонування грошей, дізнаємося з однієї із сатир Ювенала [17, V, 14, 260].

Таким чином, як показало дослідження, перші професійні банкіри – аргентарії, з'явилися в Римі у 30-х роках IV ст. до н. е. Вони прибули в Рим на запрошення влади з кампанських міст і спочатку перебували на форумі в тавернах, які до того займали м'ясники. Означені таверни розташовувалися двома паралельними рядами на північному і південному боці форуму. Поступово аргентарії освоїли й інші місця на римському форумі – базиліки, які будувалися спеціально для здійснення в них торгових операцій, а потім перебралися й на інші форуми та ринки міста Рим.

Отже, дослідження фундаментальної праці Тита Лівія дало нам важливі відомості щодо еволюції кредитних відносин і формування банківських установ у Стародавньому Римі. В ході міжстанової боротьби в Римі була встановлена законна норма позичкового відсотка, що виявилось надзвичайно важливим в умовах панування ринкового господарства в часи пізньої республіки. Скасування кабального рабства привело до детальної юридичної розробки права застави і поручительства, дало громаді внутрішню єдність і визначило античний шлях розвитку римського суспільства. За інформацією, почерпнутою в роботі Лівія, вдалося відтворити також основні етапи становлення банківських установ у Римі в часи ранньої республіки.

Відомості, почерпнуті в Лівія, допоможуть при подальшій роботі над вивченням кредитних відносин у Римі і дадуть нові знання для розуміння соціально-економічного устрою Стародавнього Риму.

Джерела та література. 1. Аппиан. Римская история. Из италийской [книги] [Электронный ресурс. Режим доступа: // <http://ancientrome.ru/antlittr/appian/hist-f03.htm>]. Доступ – 14.06.2010. 2. История народа римского. Соч. Тита Ливия Падуанского. – Т. 1-4. – М., 1858—1867. 3. Кнабе Г. С. Рим Тита Ливия – образ миф и история [Электронный ресурс. [Режим доступа: //<http://ancientrome.ru/publik/knabe/kn03-f.htm>]. Доступ – 15.06.2010. 4. Ковалёв С. И. История Рима. Курс лекций. Издание 2-ое исправленное и дополненное. Под редакцией Э. Д. Фролова. – Л., 1986. 5. Ливий Тит. Римская история от основания Рима.. – Т. 1-2. – Киев-Харьков, 1900. 6. Ливий, Тит. История Рима от основания города. – В трех томах. – Т.1-3. – М.: Наука, 1989 -1993. 7. План римського форуму [Электронный ресурс. Режим доступа: //http://www.lib.utexas.edu/maps/historical/shepherd/imperial_forum_shepherd.jpg]. Доступ – 14.07.2010. 8. Прядко В. В., Сайко М. М. Історія грошей і кредиту. Підручник. – К.: Кондор, 2009 – 508 с. 9. Сайко М. М. Аргентарії, менсарії, нуммуларії... (Банкіри античного Риму і їхні основні операції) // Питання стародавньої і середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної і середньовічної історії. – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – Том 2 (26). – 392 с. – С. 47-59. 10. Сайко М. М. Еволюція кредитних відносин в античному Римі: поручительство і застава // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної і середньовічної історії. – Чернівці: «Прут», 2009. – Том I (27). – С. 20-35. 11. Сайко М. М. Еволюція кредитних відносин в античному Римі: процентна ставка в царський період і епоху республіки) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці: Прут, 2009. – Том 2 (28). – С. 36-52. 12. Смирнов К. М. Банки и банкирский депозит в Риме. – Одесса: Экономическая типография, 1909. – 191 с. 13. Billeter Gustav. Geschichte des Zinsfusses im griechisch-romischen Altertum bis auf Justinian. – Leipzig: B. G. Teubner, 1898. – XII + 381 s. 14. Cic. De officiis [On-line resource. Access mode: <http://www.thelatinlibrary.com/cic.html>]. Access – December 15, 2007. 15. Domini nostri sacratissimi principis Justiniani digestorum [On-line resource. Access mode: // <http://www.thelatinlibrary.com/Justinian/digest.shtml>]. Access – December 16, 2007. 16. Gai. Institutionum commentarius. [On-line resource. Access mode: <http://www.thelatinlibrary.com/gaius.html>]. Access – December 14, 2007. 17. Juvenalis. Decimus Junius. Satyrae // [On-line resource. Access mode: <http://www.thelatinlibrary.com/juvenal.html>]. Access – December 15, 2007. 18. Kraut Wilhelm Theodor. De argentariis et nummulariis commentatio. – Gottingae, 1826. – 136 s. 19. Livius Titus. Ab Urbe condita. [On-line resource. Access mode: <http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.shtml>]. Access – November 10, 2008. 20. Marquardt K. J. Romische Staatsverwaltung. – Bd. II. – Leipzig, 1882. – 591 s. 21. Varro M. Terenti. De Lingua Latina. [On-line resource. Access mode:// <http://www.thelatinlibrary.com/varro.ll5.html>]. Access – December 21, 2009.